

Kommunikation og udveksling i ældre bronzealder – belyst gennem regionale undersøgelser i Syddanmark

Af Pauline Asingh og Marianne Rasmussen

1. Indledning

»En handlekraftig organisationsdygtig overklasse, der under udnyttelse af landets hjælpekilder, først og fremmest ravet men vel også pelsværk o.a., og med hjælp i gamle og nye forbindelser til søs og til lands med folke- ne sydpå, fik oparbejdet et fast og pålideligt handelssystem.« (1). Det er en rodfæstet tradition indenfor bronzealderforskningen at beskæftige sig med handel og udvikling. Med efterrationaliseringens kolde overblik kan vi analysere diffusionisternes søgen efter oprindelsessteder og formalisternes konstruktioner af næsten moderne handels- og transportsystemer over veje og floder. Vi har set, hvordan Polanyi og nyevolutionisterne udvider og nuancerer begrebsapparatet til også at omfatte de forskellige former for gaveudveksling, og hvordan Renfrews videre arbejde i disse baner afstedkommer den berømte diskussion af, hvad der kommer først, hønen eller ægget (2). Vi har oplevet udvekslingen få en central plads som samfundskontrollerende drivkraft i de såkaldte »prestige-goods-systemer«, hvor produktionen får en sekundær rolle i forhold til cirkulationen: "Prestige goods accumulated through long distance contacts are converted directly into control over labour" (3). Udgangspunktet er stadig behovet for at forklare fjernhandelen, der betragtes som determinerede for udviklingen af de hjemlige magt- og prestigesystemer. De hjemlige systemer indtager en modtagerrolle, hvor relationerne som regel reduceres til

cirkulations- og konsumtionssystemer og anvendes som testningsgrundlag for modeller, hentet fra andre historiske situationer (4). Fra opfattelsen af handel som først og fremmest et selvstændigt og eksternt fænomen, er det nu et almindeligt udgangspunkt, at handel og udveksling udgør en del af hele det kulturelle system, og som sådan også må relateres til mere interne faktorer i den nordiske bronzealderkreds.

Netop ud fra ønsket om at fokusere på de interne relationer vil vi forsøge at lade denne helhedsopfattelse tage udgangspunkt i de variationer, som det tilgængelige empiriske materiale viser.

Med baggrund i en forestilling om at udvekslingen i ældre bronzealder i sin bredeste forstand – kommunikationen – er foregået i et komplekst system af forskellige niveauer, skulle det være muligt at afdække andre og flere former for kontakt. I denne forbindelse er regionalitetsstudier centrale.

Både en stor lighed mellem områder og en markering af bestemte områders særpræg i genstandsmaterialet involverer et bestemt forhold til en organiseret kontakt. Regionaliteten ytrer sig på forskellige planer og afspejler derved forskellige grader af kontakt. Kommunikationens karakter er bl.a. et resultat af regionale forhold og ikke kun af de importerede metalvarer.

Undersøgelsen bygger på gravfundene fra ældre bronzealder. De udgør et manipulerbart udtryksmiddel, som ikke er en direkte afspejling af forholdene i det

	Grave i alt	Sluttede gravfund	Sluttede kvinde- grave	Sluttede mands- grave	Sluttede ?
Per. I	69	49		19	30
Per. II	684	451	80	277	94
Per. III	813	621	63	272	286
Udatér- bare	1308				
I alt	2874				

Fig. 1. Gravfundenes fordeling på køn og sluttede/ikke-sluttede fund i ældre bronzealder i det her behandlede område.

»virkelige« liv. De udtrykker, hvorledes man ideelt ønsker at se sig selv i regional og social henseende, og hovedsagen er, at gravgodset udgør en bevidst nedlagt sammenhæng (5).

2. Regionalitet

Den foreliggende undersøgelse bygger på et materiale bestående af 2874 gravfund fra ældre bronzealder fra det sydvestlige Danmark og Sydslesvig (fig. 1 og 2) (6). På grundlag af kombinationsanalyser foretaget ved hjælp af EDB af de gravfundne bronzer(7), kan der i per. II og III udskilles 7-8 regionale grupper indenfor undersøgelsesområdet(8). Regionalområderne fremstår ikke som fundmæssigt skarpt afgrænsede enheder adskilt af tomme områder. De har udflydende og overlappende grænser, forskellige størrelser og synes ikke umiddelbart at være afhængige af en topografisk betinget zoneinddeling. Områderne er udelukkende adskilt på baggrund af fundmaterialet: dvs. bronzeudstyrets kombinationer i især våben- og kvindegrave. Der ses et vist sammenfald mellem lokalområdernes geografiske

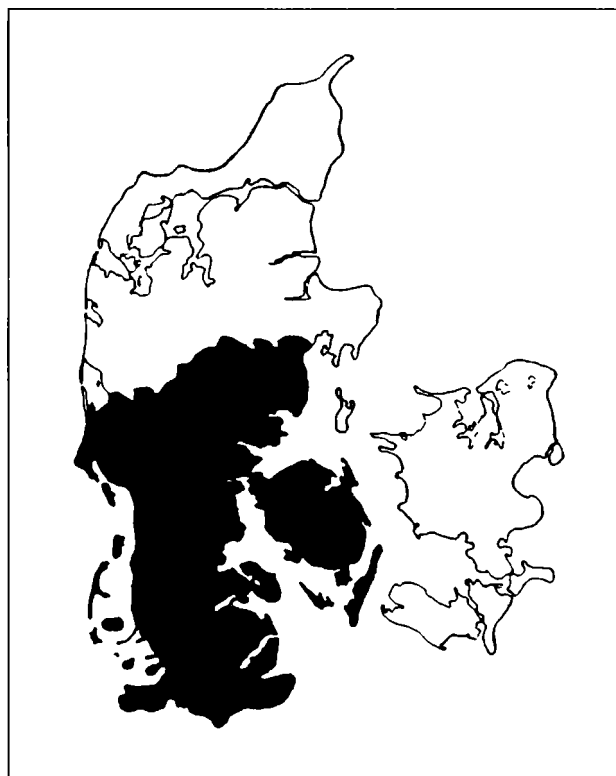

Fig. 2. Undersøgelsesområdet markeret.

tyngdepunkter (fig. 4-7) og tyngdepunkterne for den generelle udbredelse af grave (fig. 3a og b). Især faktorer som forskellig relativ betydning og geografisk beliggenhed af henholdsvis kvinde- og mandsgrave, samt en forskellig udviklingskarakter fra per. II til III er med til at give lokalområderne et selvstændigt udtryk. På kortene fig. 4-7, ses en fremstilling af hvilke oldsager, der især kendetegner områderne i de to perioder med hensyn til mands- og kvindeudstyr i gravene.

I det følgende vil vi forsøge at give en mere uddy-

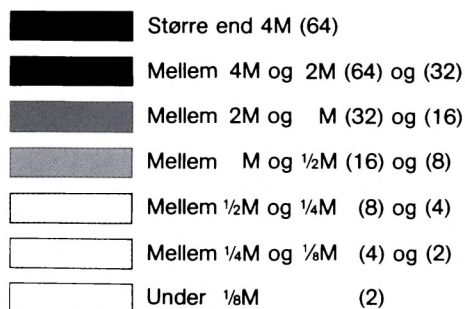
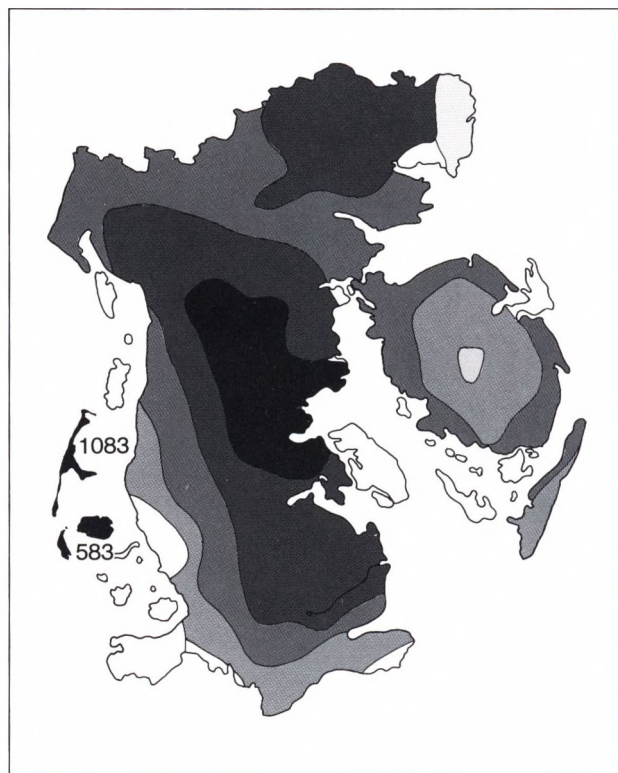

Fig. 3. Isaritmekort med gravenes generelle udbredelse i: a: Per. II, b: Per. III.

bende karakteristik af den regionalitetsstruktur, der ses i ældre bronzealders per. II og III, og som danner grundlag for at udskille forskellige kontakt- og kommunikationsniveauer.

Kortet (fig. 4) illustrerer regionalområdernes vigtigste *mandsudstyr* i per. II. Det er fællestrækkene, som umiddelbart springer i øjnene. Overalt ses f.eks. våbenpålstaven som en vigtig gravgave. Den indgår som regel i kombination med et sværd med organisk fæste og her oftest grebpladesværdet. Et andet eksempel på ensartetheden områderne imellem er de enkeltfundne økser (hovedsagelig arbejdsplåstave), hvis udbredelse

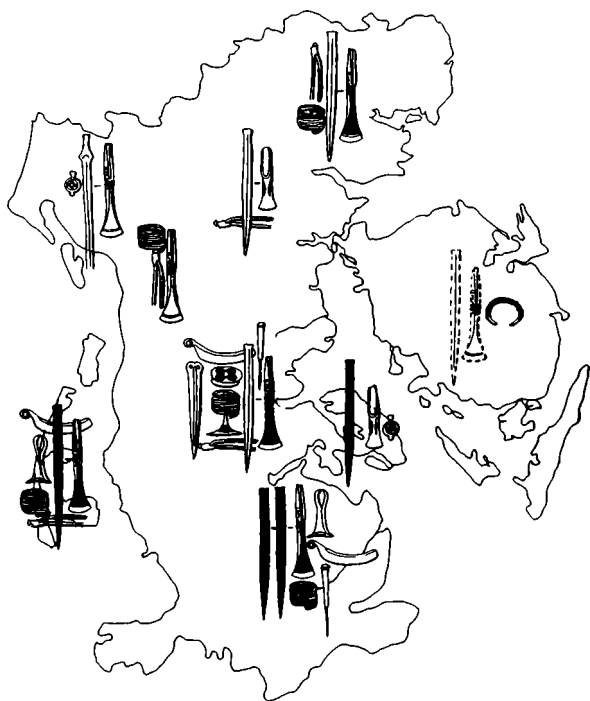

Fig. 4. De lokale våbengravsmljærs væsentligste karakteristika og deres geografiske beliggenhed i per. II. Det enkelte lokal-områdes tyngdepunkt er sammenfaldende med det sted, hvor oldsagerne er placeret på kortet: grebtungesværd, sværd, ikke typebestemt, våbenpålstav, arbejds pålstav, dolk, syl, pincet, ragekniv, bæltkrog, bøjlenål, dobbeltknep, tutulus, guldspiral, armring (angiver her blot tilstedeværelsen af smykker).

ligger tæt op ad gravens generelle udbredelsesmønster. Mange andre genstande samt bestemte udstyrskombinationer optræder næsten overalt med en jævn udbredelse. Dette gælder også for kvindegravsudstyret i per. II (fig. 5).

Imidlertid er der også en del forskelle områderne imellem. F.eks. skal nævnes, at grebtungesværdet i

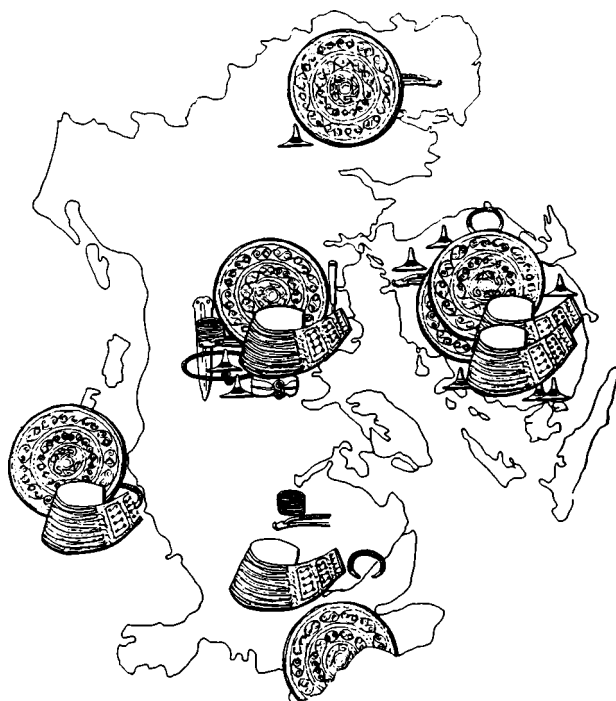

Fig. 5. De lokale kvindegravsmljærs væsentligste karakteristika og deres geografiske beliggenhed i per. II. Det enkelte lokalområdes tyngdepunkt er sammenfaldende med det sted, hvor oldsagerne er placeret på kortet: bælteplade, halskrave, halsring, armring, armbånd, bøjlenål, tutulus, syl, dolk, guldspiral.

Vestjylland, samt arbejds pålstaven i sydøstlige Midtjylland og på Als indtager de pladser i gravgodskombinationerne, som normalt indtages af henholdsvis grebpladesværdet og våbenpålstaven. De betydeligste lokale forskelle ses imidlertid i faktorer som relativ forekomst af arter, typer og kombinationer (på kortet illustreret ved graden af udfyldthed), samt sidst men

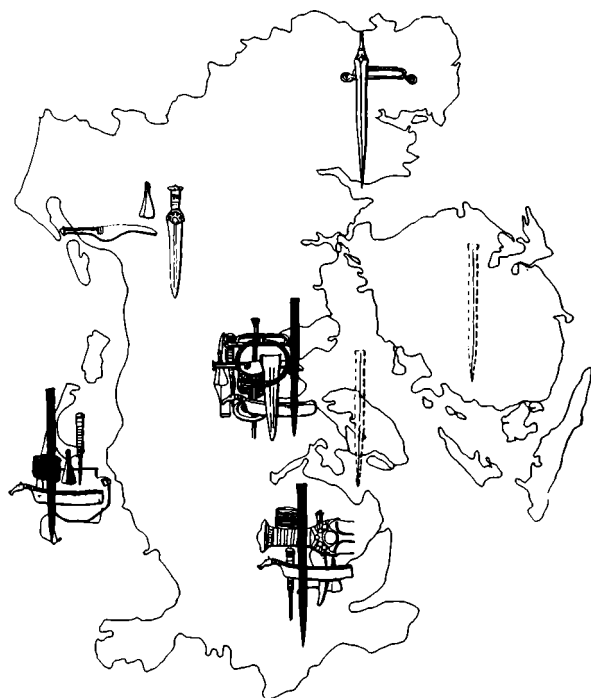

Fig. 6. De lokale våbengravsmiljøers væsentligste karakteristika og deres geografiske beliggenhed i per. III. Det enkelte lokalområdes tyngdepunkt er sammenfaldende med det sted, hvor oldsagerne er placeret på kortet: fuldgrebsværd, grebsspidssværd, sværd, ikke typebestemt, spydspids, fuldgrebsdolk, dolk (stor repræsentation af flere dolktyper), fuldgrebskniv, syl, pincet, ragekniv, bøjlenål, nål, guldarmsmykke, armring, gulds spiral, keramik.

ikke mindst, graden af kompleksitet i områdernes samlede gravmønster. Eksempler på den første faktor er den hyppige forekomst af grave med kombinationer af mange våben i Sydøstsjælland og i modsætning hertil våbnenes relativt ringe repræsentation i mandegrave på Fyn. På samme måde lader kortet ane en stor kompleksitet (mange forskellige grave med mange forskelli-

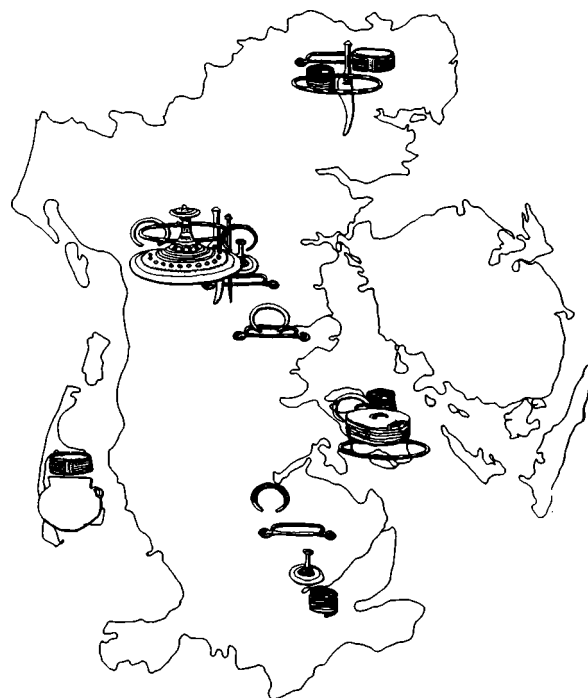

Fig. 7. De lokale kvindegravsmiljøers væsentligste karakteristika og deres geografiske beliggenhed i per. III. Det enkelte lokalområdes tyngdepunkt er sammenfaldende med det sted, hvor oldsagerne er placeret på kortet: bæltebuckle, bæltedåse, halsring, armring, armbånd, bøjlenål, nål, tutulus, gulds spiral, fuldgrebskniv (angiver her blot tilstedeværelsen af knive), keramik.

ge genstande i kombination) i f.eks. det sydøstlige Sønderjylland og på de frisiske øer i modsætning til f.eks. Als og Vestjylland. Denne kompleksitetsforskel fremgår også klart, når kvindegravene på kortet fig. 5 betragtes. Her ses tydelige modsætninger mellem f.eks. Fyn samt det sydøstlige Sønderjylland og Midtjylland (9).

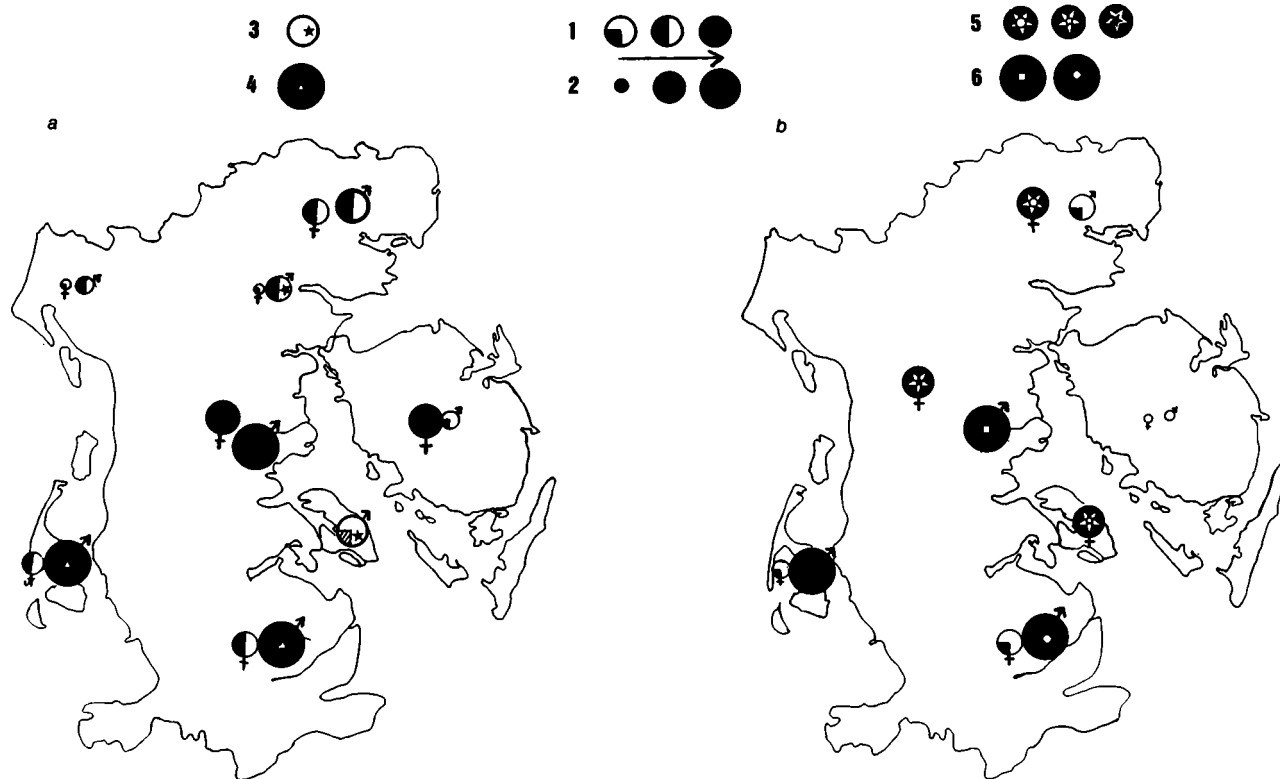

Fig. 8. Tolkningmæssig fremstilling af de lokale mands- og kvindegravsmiljøer i: a: Per. II, b: Per. III.

1: Markerer graden af kompleksitet i områderne, m.h.t. arts-repræsentation og variation i udstyrssammensætning.

2: Markerer størrelsen og tætheden af koncentrationen af grave.

3: Våbengravsmiljø med specielle karaktertræk, i såvel udstyrssammensætning som artsrepræsentation.

4: Våbengravsmiljø med specielle våbentraditioner, men iverigt følgende de gængse våbengravstraditioner.

5: Intern områdemarkering, udtrykt gennem bestemte kvindesmykkers forskellige lokale tilknytning.

6: Områder med speciel stor forekomst af genstandstyper, der iverigt har en begrænset udbredelse i per. III.

I samtlige regionalområder ses i per. II på én gang elementer i gravgodsets sammensætning, der tilkendegiver et tilhørsforhold til et større kommunikationssystem, samt elementer, der er bundne af lokale traditioner, og som repræsenterer et andet kontaktplan.

Et væsentligt særkende for de enkelte regionalområder er deres udviklingsmåde. I tidsudviklingen fra per. II til III er det de områder, som gennemløber de største ændringer, hvad angår gravudstyr, der også i per. II skiller sig mest ud fra det tidstypiske. Det gælder f.eks. områder som Als, Fyn og det sydøstlige Midtjylland.

land. Disse må i kraft af deres store særegenhed have indeholdt flest forudsætninger for forandringer. Andre områder som f.eks. det østlige Sydslesvig og det østlige Sønderjylland, der må betragtes som mandsgravenes kærneområder i per. III, gennemløber en mere stabil udvikling, og de bevarer stort set deres struktur trods generelle ideologiske og materielle ændringer.

På kortet fig. 6 er lokalområdernes *mandsudstyr* i per. III karakteriseret. Der ses stadig fællestræk i de enkelte artsrepræsentationer, i måden visse genstande indgår i gravene på, samt i udstyrskombinationer. Fællestrækene er dog generelt mere vanskelige at få øje på. Til gengæld ses de regionale forskelle i både artsrepræsentation og kompleksitet tydeligt.

Betrakter vi *kvindegravene* fra per. III på kortet fig. 7, bliver det endnu sværere at ane lighedstræk mellem de enkelte lokalområder. Her er det ikke blot områdernes gravgodskombinationer eller graden af kompleksitet, som adskiller dem, men lige så vigtigt er visse af de store kvindesmykkers klare tilknytning til bestemte områder.

Genstande, der tydeligt viste områdernes deltagelse i det samme større kontaktsystem, som f.eks. våbenpålstaven, er nu helt forsvundet ud af materialet, og ingen nyttilkomne typer indtager den samme funktion.

Der er stadig ligheder i områdernes gravgodssammensætning. Betydningen af de samlende funktioner, udtrykt især gennem genstande og kombinationssæt i mandsgravene, mindskes dog tydeligt. Samtidig får kvindegravene en anden og langt mere markant lokal karakter. Antalsmæssigt ændres forholdet dog ikke synderligt. Kønnenes ændrede betydning ses f.eks. også af genstandenes kontekst, idet de mandsprægede enkeltfund (økser) og depoter nu forsvinder (9).

Der ses både en tydelig udvikling fra per. II til per. III og samtidig modsætninger, hvad angår forholdet

til de lokale henholdsvis de overordnede normer omkring gravudstyret og dermed til kommunikationsniveauerne. I per. II skinner ensartetheden tydeligst igennem, og elementer, som viser kontakt til og sammenhæng med et større system, dominerer klart. De samlende elementer indskrænkes for en stor dels vedkommende i per. III til kun at omfatte lokalområderne, indenfor hvilke der ses en stor homogenitet og deraf følgende forskel til de øvrige områder.

På kortene, fig. 8a og b, ses en tolkningsmæssig opsummering af de regionale forhold i per. II og III.

I begge perioder må det forventes, at alle former for bronzer har cirkuleret gennem kommunikationssystemet sammen med reglerne for deres funktioner. Indskrænkningen i de samlende funktioner fra per. II til III bunder ikke i en lavere grad af kommunikation, hvad angår selve bronzespredningen. F.eks. er sværdgrave vidt udbredte med omtrent lige stor repræsentation i begge perioder. Forskellene skal snarere søges i områdernes måde at optage og anvende bronzegenstande på, dvs. i de lokale områders traditioner og ikke i en lavere grad af kommunikation. Regionalområdernes interne struktur, deres forhold til hinanden og det overordnede nordiske system ændres. Man får et andet forhold til kommunikationen på dens forskellige niveauer.

Generelt er der således tale om flere forskellige kommunikationsplaner i ældre bronzealder. På grundlag af det foreliggende materiale, nemlig gravudstyret og dets sammensætning, kan der alene udskilles to forskellige kommunikationssystemer. Et lokalorienteret system betinget af områdernes forskellige traditioner og forudsætninger, hvor bronzerne anvendes til at markere et individuelt særpræg og sammenhold indenfor et nærmere bestemt regionalområde. Derudover findes en overordnet, udadvendt udveksling, hvor

bronzerne markerer og opretholder ensartethed og sammenhæng med et større, evt. fællesnordisk kommunikationssystem. Ændringen fra per. II til III viser, at den lokalt orienterede kommunikations betydning bliver større, mens den overordnede ændres til primært at være et metaludvekslingsnet. Mængden af sydfra kommende impulser stiger væsentligt med bl.a. anvendelse af flere nåletyper og småknive, mens de fællesnordiske typer indskrænkes (f.eks. det nordiske fuldgrebssværd, dolkene og våbenpålstaven).

3. *Regionalitet og stilistisk variation*

De kommunikationsplaner, som vi har set udtrykt i gravudstyrets geografiske variation, har antagelig fungeret indenfor afgrænsede sociale grupper, hvor cirkulationen af bronzegenstande har haft såvel et økonomisk som et socialt sigte, bl.a. i etableringen og opretholdelsen af kontakter og alliancer. Dybere set, kan kommunikationen og identifikationen til en bestemt gruppe være formidlet og udtrykt gennem bl.a. forholdet til bronzerne, herunder reglerne bag bronzekonsumtionen.

Spørgsmålet er nu, hvad variationerne mellem lokalgrupperne repræsenterer, og hvad den skitserede udvikling skyldes? Det er fristende at kæde den iagttagne regionalitetsstruktur, udtrykt på et konsumptionsplan – gravdeponerede bronzer – sammen med en regionalitetsstruktur på distributionsplanet. I hvor høj grad er disse planer afhængige af hinanden? Problemet er vanskeligt at løse for den nordiske bronzealders vedkommende, især med hensyn til produktionsmønstre. Vi er således afskåret fra at tage udgangspunkt i råstofforekomster og markante produktions- og distributionscentre. Men såfremt en genstandstype har et klart udbredelsesmæssigt tyngdepunkt i et område, hvor den samtidig besidder lokale karakteristika, er det dog

rimeligt at antage, at den kan være produceret her, distribueret herfra, eller på anden måde har en eller anden form for speciel tilknytning til området. Lokale karakteristika kan f.eks. tænkes udtrykt i ornamentikken. Dette aspekt skal kort berøres, for derefter at gå tættere på udbredelsesmønstrenes karakter. Hvis der er en sammenhæng mellem variationen i bronzekonsumtionen i gravene og variationen i produktionen og distributionen i bred forstand, er en belysning af disse aspekter centrale for videre slutninger omkring kommunikationen.

Gennem en registrering af de afbildede gravgaver i E. Aner og K. Kerstens publicerede katalogmateriale, har det været muligt at få et overblik over de geografiske variationer indenfor genstandenes form og ornamentik (10). Af praktiske grunde har denne undersøgelse ikke kunnet gennemføres for den nordlige og vestlige del af undersøgelsesområdet, dvs. Vejle og Ribe amter (11).

I per. II ses de væsentligste forskelle i de relative og forskellige udbredelser af mands- og kvindegrave. Med undtagelse af de store kvindesmykker, som er grupperet indenfor mindre lokale områder, har hovedparten af genstandstyperne – især våbnene – en jævn spredning, som svarer til gravenes generelle udbredelse i per. II (jf. fig. 3a) (12).

Fyn karakteriseres i per. II af et meget homogent kvindegravsmiljø. Ikke alene er områdets vidt udbredte kvindegrave meget ensartet udstyret, men samtidig er variationsbredden indenfor smykkernes form- og stilmæssige træk meget lille. De samme ornamentiklementer, især spiraler, linier og trekanter, forekommer i en meget ensartet udførelse på samtlige store kvindesmykker (13) (jf. fig. 9b). Som et særkende for miljøet optræder kegletululussen ofte i et antal på op til 9 eksemplarer i hver grav med en meget ensartet orna-

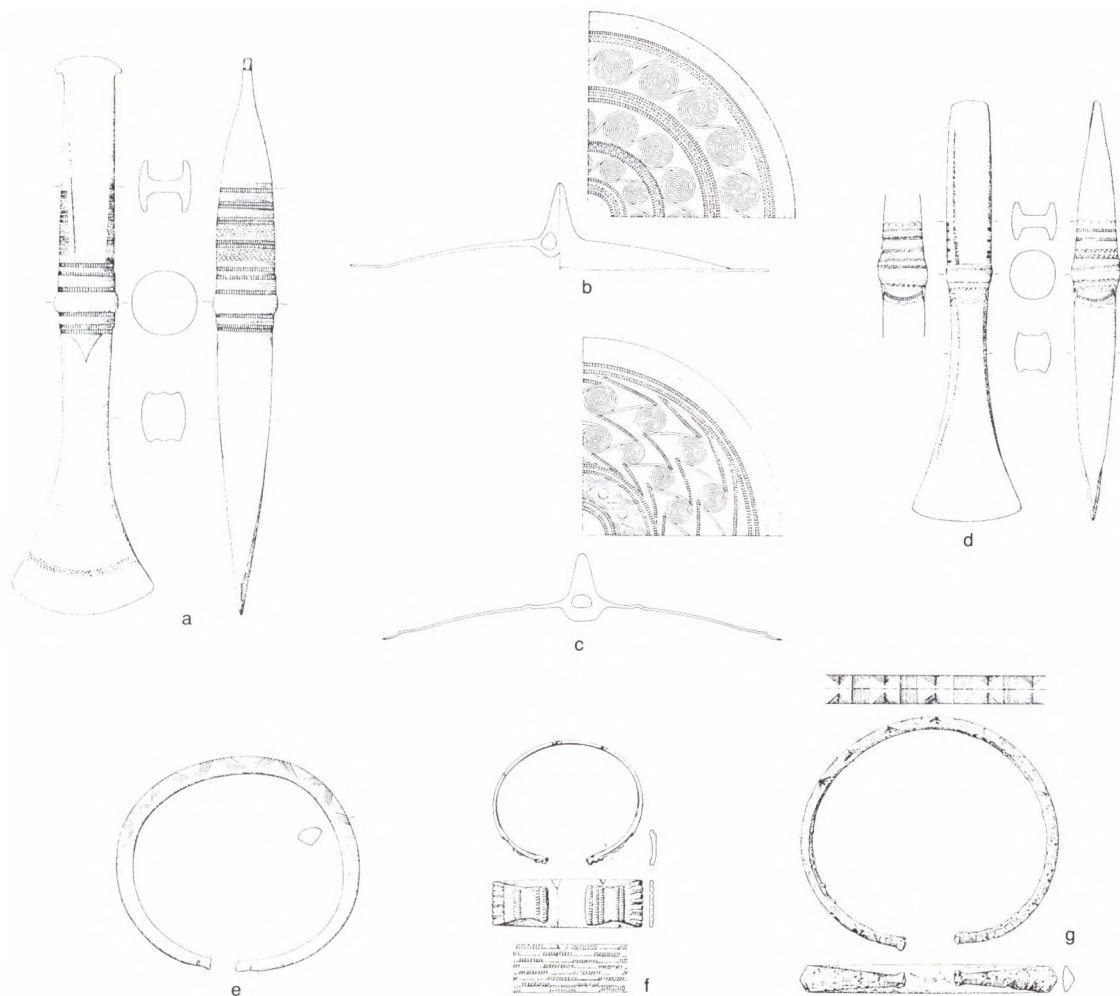

Fig. 9. Eksempler på karakteristiske lokaltrek. a, b: Fyn per. II, c, d: Sydøstlige Sønderjylland per. II, e: Fyn per. III, f: Sydøstlige Sønderjylland per. III, g: Sønderborg amt per. III. Efter Aner og Kersten bd. III, VI, VII.

mentik, hvis elementer genses på de store kvindesmykker. Karakteristisk er også genstandenes optræden i »ornamentiksæt«, således at den samme ornamentik figurerer på hele sættet af smykker fra den samme grav

(14). Som noget enestående for området ses desuden ofte to eller flere bælteplader eller halskraver i samme grav, dvs. et større udstyr end den gravlagte kvinde har kunnet bære på én gang.

Også indenfor de relativt få fynske våbengrave i per. II skinner ensartetheden tydeligt igennem. På den ene side ses en tradition for at nedlægge bestemte våbentyper, som svarer til den generelle tradition indenfor hele undersøgelsesområdet. På den anden side viser gravudstyret lokale træk, f.eks. gennem tilstedeværelsen af smykker i våbengravene. Våbnenes ornamentik er meget ensartet udført, sammensat af de samme ornamentikelementer som findes på de lokale kvindesmykker. Karakteristisk er især trekantmotivet, som i forskellige variationer, tilpasset genstandenes form, optræder på dolk- og sværdfæsteknapper samt på våbenpålstave (jf. fig. 9a). Ornamentikken på sværd med støbt fæste, fuldgrebssværdet, er af en anden karakter, og den ornamentale variationsbredde større (15).

I det *sydøstlige Sønderjylland*, som indeholder en af de største gravkoncentrationer i per. II, ligger tyngdepunkterne for mands- og kvindegravenes udbredelse lidt forskudt i forhold til hinanden, med kvindegravene mod nordvest og våbengravene mod sydøst. I kvindegravskoncentrationens sydlige del, som strækker sig ind i Haderslev amt, ses der kun få grave, hvori smykkerne udgør et samlet ornamentiksæt (jf. note 11). Generelt ses en meget stor variationsbredde indenfor områdets ornamentiktradition. Trekantmotivet er sjældent her, men til gengæld ses mere komplekse mønstre (16) (jf. fig. 9c). Bueornamentet er gennemgående og ses f.eks. sammenhængende i guirlander på våbenpålstave (jf. fig. 9d). De er almindeligvis rigt dekorerede på begge sider af den ofte kantede vulst. Ornamentikken på fæsteknapper fra sværd og dolke med organisk fæste er meget varieret (17), og flere fæsteknapper bærer en ornamentik, som er klart forskellig fra periodens generelle ornamentik. Ifølge Ottenjahn (1969) er de sønderjyske fuldgrebssværd fremstillet i en værksteds-kreds beliggende i området. Resultaterne af Otten-

jahns minutøse undersøgelser skal ikke kommenteres her, blot skal det nævnes, at kredsens ornamentale variationsbredde er stor.

Det sydøstlige Sønderjylland har således som Fyn lokale ornamentikelementer, men traditionen bærer præg af en større grad af kompleksitet og en friere ornamentale udtryksform.

I det *sydøstlige Slesvig* og på *de frisiske øer* er kvindegravene svagt repræsenteret og uden lokale særpræg. Ornamentikken ligner på enkelte bælteplader den fynske, men der er klare væsensforskelle i måden ornamentikken er udført på. Heller ikke våbnenes ornamentik udviser lokale særpræg, men som nævnt er der i det sydøstlige Slesvig en lokal tradition for at nedlægge mange og ofte flere ens våben i samme grav. Generelt er de sydslesvigske våbenpålstave meget sparsomt ornamenterede, og på de frisiske øer er godt 50% uornamenterede.

Langs den frisiske kyst og i området umiddelbart øst herfor, er der kun registreret få grave (18). De knytter sig udstyrsmæssigt til de frisiske øer.

Flere elementer i ornamentikken udtrykker således lokale traditioner, som antyder kommunikation på flere planer end genstandenes generelt jævne udbredelser i per. II og de meget ensartede udstyrsæt i både mands- og kvindegrave lod ane.

Flere genstandstyper, som ikke er omtalt i det foregående, besidder ornamentale træk, der peger i retning af de samme regionale variationer. Bøjlenålene har f.eks. for visse typers vedkommende et udbredelsesmæssigt tyngdepunkt i det sydøstlige Sønderjylland, hvor ornamentikken indenfor de enkelte typer er meget ensartet (19).

I *per. III* produceres våbenpålstaven ikke længere og sværdet er som eneste genstandstype udbredt over hele området med koncentrationer i flere lokale områder,

især det sydøstlige Sønderjylland og Sydøstslesvig. Begge typer sværd er desuden ornamenteret med en påfaldende ensartet ornamentik på såvel fæsteknap som skulder (20). Alle øvrige genstandstyper, især de forskellige smykke- og knivtyper, har pletvise forekomster med tyngdepunkter i indbyrdes forskellige lokalområder.

I de markante våbengravsområder kan der ikke længere peges på karakteristiske lokale ornamentiktraditioner. Områderne fremtræder mere komplekse end i per. II både med hensyn til ornamentik og udstyrskombinationer. Desuden præges områderne hver især af bestemte genstandstypers stærke lokale tilknytning. Kvindegravene udtrykker i langt højere grad end i per. III en lokal tilknytning, som også er udtrykt i ornamentikken.

Som det fremgår af kortene fig. 3a-b, er antallet af grave på Fyn minimalt i forhold til i per. II. Bortset fra en mindre sydøstfynsk koncentration af kvindegrave hvoraf flere indeholder armbånd med en meget ensartet stregornamentik, besidder Fyn ikke længere et lokalt særpræg (jf. fig. 9e).

I det *sydøstlige Sønderjylland* er den geografiske adskillelse mellem mands- og kvindegrave endnu mere markant end i per. II. Nordvest og sydøst i området ligger der to kvindegravskoncentrationer, hver især karakteriseret af ganske bestemte smykketyper. Området imellem udgør et af kerneområderne for våbengravnens udbredelse i per. III. Mest karakteristisk er bæltbuklens hyppige forekomst i de nordvestlige kvindegrave. Desuden præges området af ribbede armbånd i en meget ensartet udførelse (jf. fig. 9f) (21). Mod sydøst dominerer andre smykketyper udstyret, og fodringen er karakteristisk for hele det sydøstlige sønderjyske område. Sønderborg amt indeholdt i per. II ingen kvindegrave, men udgør i per. III et af de mest mar-

kante kvindegravsområder. Glatte armbånd med stregornamentik er en hyppigt forekommende gravgave (jf. fig. 9g) (22). Til forskel fra de fynske armbånd, dækker ornamentikken ofte hele båndet og er mere tæt og symmetrisk opbygget. Med denne armbåndstype følger ofte bæltedåsen, som – omend i ringe antal – er med til at give området dets særpræg. Både bæltedåsen og bæltbuklen kendes kun i ganske få eksemplarer udenfor de nævnte områder og da med samme ornamentikstil som de sønderjyske (23).

Et typisk kvindesmykke er desuden den snoede halsring med kroglukke, som altid optræder i en meget ensartet udførelse. Dens hovedudbredelse ligger i kvindegravsområdet i det østlige Midtjylland og ses desuden i få eksemplarer i det nordvestlige sønderjyske område. Derudover er halsringen meget svagt repræsenteret.

I *Sydøstslesvig* og på de *friske øer* er kvindegravene som i per. II få og uden lokale særpræg.

Ved siden af kvindegravene med de store smykker, eksisterer der i både per. II og III få, jævnt udbredte, antropologisk bestemte kvindegrave, med et meget ensartet og enkelt udstyr bestående af især kombinationen bøjlenål og dolk/kniv.

Som det netop er fremgået, indskrænkes de lokale ornamentiktraditioner i per. III til smykkerne i de kvindegravsdominerede områder. I de markante våbengravsområder kan der ikke længere peges på karakteristiske lokale ornamentiktraditioner. Ændringerne i regionalitetsstrukturen og dermed kommunikationen, foregår tilsyneladende også på det sociale plan, der har haft indflydelse på den ornamentale tradition. De største ændringer ses imidlertid i forholdet mellem mands- og kvindegravens indbyrdes betydning og geografiske spredning, samt i de generelle ændringer indenfor genstandstypernes individuelle spredningsmønstre. I per.

III er der således tale om flere niveauer, indenfor hvilke genstandstyperne er udbredt, og grænserne er trukket kraftigere op end i per. II. Der er en større ensartethed indenfor våbengruppen, mindre ensartethed indenfor den samlede smykkegruppe, samtidig med at der overalt sker en geografisk koncentration af gravene. Der ses i det hele taget en langt højere grad af regionalitet. I begge perioder er der tydeligvis tale om bestemte traditioner for oldsagstypernes anvendelse, afspejlet i såvel genstandskombinationer som enkelttypers udbredelse. Der tegner sig et billede af flere forskellige sameksisterende spredningsmønstre, hvis forhold ændres med overgangen fra per. II til per. III. Disse udbredelsesmønstres karakter vil der i det følgende blive set nærmere på.

4. Udvekslingssystemer i ældre bronzealder

Undersøgelser af bronzeteknologien i sydengelsk mellemste bronzealder har vist, at der sideløbende eksisterer serier af bronzeindustrier, som relaterer til de tre funktionelle klasser: våben, smykker og redskaber (Rowlands 1971). Med inddragelse af et stort antal kendte bopladser og regionale centre, de såkaldte »enclosures«, opstilles karakteristiske udvekslingssystemer, indenfor hvilke de tre genstandskategorier er produceret/distribueret.

De ensartede våben og deres regelmæssige spredningsmønstre menes at pege mod en central produktion med et komplekst og vidt forgrenet distributionsnet, hvor de centrale centre har fungeret som formidlere og kontrolinstanser for distributionen i hele det sydengelske område. Det påpeges om bronzeproduktionen, at der er en signifikant sammenhæng mellem graden af specialisering, den tekniske viden, der investeres i produktet, og afstanden indenfor hvilken genstandene er udbredt (Rowlands 1971).

Smykker og redskaber derimod er lokalt producerede på forskellige planer og med mere begrænsede distributionsområder. Bestemte smykketyper og smykkekompositioners udbredelse korresponderer med bestemte store bopladser eller centrale pladser, hvor de menes fremstillet. Samtidig har de med deres begrænsede distributionsområde fungeret som symbolske indikatorer for en social tilknytning (Ellison 1980). Redskaber, herunder arbejdsøkser, har helt andre spredningsmønstre bestående af små tætliggende koncentrationer med overlappende grænser. Redskabernes produktion menes foregået mere lokalt udenfor de store bopladser og centrale pladser, samt at være omfattet af helt andre udvekslingssystemer end våben og smykker.

Vender vi os nu mod det sydvestdanske område, kan der ud fra udbredelsesmønstrenes karakter spores tydelige paralleller til de sydengelske distributionsmønstre, idet vi ser bort fra manglende bopladser og centre. Tidsmæssigt falder per. III sammen med sydengelsk mellemste bronzealder. *Sværdene* er her som eneste genstandstype udbredt over hele området og med koncentrationer i flere af de lokale områder, især det sydøstlige Sønderjylland og Sydøstslesvig. Sværdproduktionen indebærer nødvendigvis en meget høj grad af teknisk viden og håndværksmæssig kunnen, og sværdenes meget ensartede udførelse og ornamentik over hele området i per. III, tyder på en central produktion som et specialiseret erhverv (24). Fra de(t) centrale produktionssted(er) er våben vidt distribueret som led i f.eks. stiftelsen af politisk alliancer. Der kan naturligvis ikke peges på konkrete produktionssteder, men den store koncentration af våben i det sydøstlige sønderjyske område kan være et blandt flere områder, hvorfra våbnene er distribueret. Området udgør desuden det udbredelsesmæssige tyngdepunkt for flere genstandstyper, ligesom de mange forskellige udstyrskombina-

tioner peger på en stor kompleksitet indenfor den sociale organisation (25). Det faktum, at f.eks. 75% af undersøgelsesområdet samlede mængde af guldsmykker fra per. III stammer herfra, fuldender billedet af et kærneområde.

Også *kvindegravenes* spredningsmønstre i per. III svarer nøje til det sydengelske mønster. Als, det nordvestlige Sønderjylland og det sydøstlige Midtjylland er mulige produktionsområder. De lokalt producerede smykker kan tænkes at have indgået i en symbolsk demonstration af samhørighed mellem personer i en lokal befolkningsgruppe. Ifølge Ann Ellison er der tale om sæsonvist arbejdende specialister, som har forsynet territorier af varierende størrelse (26). Denne tolkningsmodel forekommer også nærliggende for det syddanske område.

Smykkernes lokale tilknytning er ikke blot et nord-europæisk træk i denne periode. På ungarske gravpladser kendes bl.a. eksempler på, at smykker og smykke-kombinationer i store træk er ens indenfor et enkelt lokalområdes gravplads, mens våbnene derimod er ens over større områder (27).

Udbredelsesmønstrene indenfor de forskellige *knivtyper* i per. III kan betragtes på linie med de engelske arbejdsredskabers spredning. Små koncentrationer, som også ligger udenfor de markante lokale områder, og hvis grænser er overlappende og flydende. Der synes at være tale om små tætliggende produktioner, der ikke har været underlagt samme regionalitetsstruktur som våben og smykker, og som har indgået i andre og mere lokalt orienterede distributionsmønstre. Ved nærmere undersøgelser kan måske også syle, rageknive og lignende småredskaber placeres indenfor tilsvarende produktions- og distributionsmønstre.

Både udbredelsesmæssigt og ornamentalt peger regionalitetsstrukturen i per. III i Sydvestdanmark såle-

des på et produktions- og distributionsmønster meget lig det foreslåede engelske. Men for at skildre denne udvikling er det nødvendigt at betragte mønstret i per. II nærmere. Baggrunden for den store ensartethed, vi ser her, kan muligvis være, at produktionen af både våben og smykker er foregået centralt. Våbenpålstavens regelmæssige spredningsforløb og det forhold, at den indgår i bestemte gravgodskombinationer, vidner om, at den overalt har haft en ganske bestemt funktion i opretholdelsen af kontakt indenfor en social gruppe.

Fyn kan have været et produktionsområde, hvorfra impulser og bronzer er strømmet indenfor kvindegravstraditionen, og det sydøstlige Sønderjylland kan have haft samme funktion indenfor våbenproduktionen. Disse områder besidder den største kompleksitet – de udbredelsesmæssige tyngdepunkter for stort set alle genstande – og desuden fremstår strukturen i disse områder som en helhed, mens alle andre områder kun rummer dele af denne helheds elementer. Imidlertid tyder de lokale fællestræk, hvor våben og smykker mødes i en ensartet lokal ornamentiktradition, på, at der samtidig er hæftet lokale traditioner på visse led i produktionen i alle områder. Det kan ikke udelukkes, at en del af ornamentikken og f.eks. de temmelig uensartede sværdfæsteknapper er forarbejdet i de enkelte lokale områder.

I per. II kan der imidlertid spores undtagelser fra ensartetheden og den eventuelle centrale produktion. *Arbejdspålstavene* har et klart afvigende udbredelsesmønster i forhold til sværd og våbenpålstave. De har tydelige lokale koncentrationer i det nordvestlige Sønderjylland og i Sønderborg amt og mangler f.eks. helt på de frisiske øer. Nedlæggelsestraditionen er også anderledes, idet langt størstedelen er enkeltfund (28). De udbredelsesmæssige tyngdepunkter ligger som nævnt udenfor de lokale våbengravsområder i per. II, svaren-

de til de engelske arbejdsplåstave i mellemste bronzetider. Meget tyder på, at arbejdsplåstaven er produceret, distribueret og konsumeret efter helt andre mønstre end sværd, våbenplåstave og smykker. Det er fristende at kæde arbejdsplåstaven sammen med erhvervsøkonomien, f.eks. skovrydning/indvinding af land. Heri ligger måske årsagen til, at arbejdsplåstaven helt mangler på de frisiske øer, et træløst vadehavslignende område (29). Udfra denne tolkning er det interessant at se arbejdsplåstavens tilknytning i per. II til områder, som i per. III fuldstændig ændrer struktur og bliver domineret af kvindegrave. Ligger der måske heri en afspejling af kvindens betydning i opdyrkningen af nyt land? I per. III ser vi, at våben- og smykketraditionerne splittes og indgår i hver sine produktions- og udvekslingsmønstre ligesom småredskaberne. Det lokale særpræg i kvindegravsområderne markeres bl.a. gennem de lokalt producerede smykke-typer og i våbengravsområderne gennem forskellige grader af kompleksitet og bestemte genstandes lokale tilknytning. Områderne er i højere grad end i per. II uafhængige af hinanden, hvad angår bronzeproduktionen, og traditionen bag bronzernes anvendelse viser en udpræget lokal selvstændighed. Kun sværdene knytter områderne sammen gennem en centraliseret produktion og distribution, men reglerne bag anvendelsen – f.eks. kombinationerne med andre genstande – udtrykker ikke den samme ensartethed som i per. II. Det er selve sværdet som indikator for social og politisk magt, der er det centrale i et samfund med større modsætningsforhold mellem de sociale grupper, der er involveret i bronzetudvekslingen.

5. *Importgenstande*

De hidtil omtalte bronzegenstande har det til fælles, at de er nordisk fremstillede. Flere af typerne – især i per.

III – er forarbejdede efter sydeuropæisk forbillede, men selve fremstillingen er nordisk (30).

Ottekantsværdet er flere gange i litteraturen trukket frem i forbindelse med diskussionen af langdistancehandel i ældre bronzetider (31). Det har oprindelse i Bayern indenfor sydtysk højgravskultur, men hovedparten af sværdene er udbredt indenfor den nordiske bronzetiderkreds i per. II. Det bemærkelsesværdige er, at der ikke kendes et eneste eksemplar fra det mellemtydske område (32).

I undersøgelsesområdet indgår ottekantsværdene i gravkombinationer på samme måde som de øvrige sværdtyper (33). 70% af sværdene bærer den nordiske spiralornamentik, sværd med og uden spiralornamentik er jævnt udbredt mellem hinanden. Der er intet, bortset fra de sydtyske sidestykker, der berettiger til at tolke sværdene som handelsvarer. Det mest sandsynlige er, at sværdene for hovedpartens vedkommende er kopieret i Norden (34). De skal ligesom f.eks. grebtungesværdet (35) ses som led i den omfattende interkontinentale kontakt, som har øvet stor indflydelse på håndværkstraditionen.

En mindre gruppe genstande er med sikkerhed importeret. Det drejer sig om guldspiraler, glasperler og et lille antal bronzesmykker.

Guldspiralerne varierede udformning, de ofte afklippede ender og guldet som råstof, har givet anledning til mange funktionstolkninger af ringene: barrer, betalingsmiddel for »nordens guld« – ravet, smykker og råstof til omsmelting.

Smykkefunktionen er indiskutabel. De optræder i gravene som hår-, øre-, finger- og armsmykker, men nogle har en så »ekstrem« størrelse, at funktionen som smykke ikke kan være entydig. Ud fra guldindlægninger på f.eks. nordiske sværd og guldblikarbejder på bl.a. bøjlenåle ved vi, at guldet er blevet forarbejdet i

Norden. Det er derfor også nærliggende at vurdere guldspiralerne som råstofbarrer til omsmeltning, jf. også de afklippede ender. Det er derimod tvivlsomt, om der har været tale om en egentlig værdimåling af guldet i forhold til f.eks. bronzen, som det er set foreslået (36).

Guldspiralerne er i per. II og III især udbredt i det sydøstlige Sønderjylland og Sydslesvig. Dvs. de dele af undersøgelsesområdet, hvor de mest komplekse mandsgravsmiljøer ses, og hvor en stor del af bronzeforarbejdningen menes at være foregået. De er ikke tilknyttet bestemte gravgodskombinationer eller specielt veludstyrede grave (37).

Funktionen af guldspiralerne i oprindelsesstedet er entydig (38). Indenfor undersøgelsesområdet indgår de imidlertid i så vidt forskellige sammenhænge og med så forskellige udformninger, at en entydig tolkning af deres funktion er tvivlsom. Snarere er der tale om en genstandstype, der ikke udspringer af den stedlige metalsfære som de nordiske bronzegenstande, hvis funktioner i gravmiljøet kan karakteriseres mere entydigt ud fra måden, hvorpå de indgår i gravssammenhænge (39).

Om *guldarmbåndene* i ældre bronzealder er nordiske produkter er uvist (40). Der kan i realiteten være tale om omsmeltede guldspiraler og dermed nordisk forarbejdning. Guldarmbånd og bronzer med guldindlægninger er i per. II især udbredt på de frisiske øer (guldindlægninger) og i den nordlige udkant af det sønderjyske våbengravsområde (guldarmbånd). I per. III ses de især i det sydøstlige Sønderjylland (guldarmbånd) og i Sydøstslesvig (guldindlægninger). Dvs. at de som guldspiralerne især er udbredt indenfor mandsgravenes hovedudbredelsesområder, hvor samtidig en stor del af bronzeforarbejdningen kan være foregået.

Glasperler findes spredt indenfor undersøgelsesområ-

det, især i kvindegrave, hvor de sammen med ravperler har indgået i halssmykker. De er ikke tilknyttet et bestemt gravudstyr. På de frisiske øer er der i få grave fundet glasslagger (41). Dvs. der kan have foregået en produktion af glasperler her, men iøvrigt må de relativt få glasperler fra per. II og III være importerede (42).

Enkelte kvindesmykker fra per. II er sikre importstykker. Det drejer sig om *hjulnåle*, *bælteplader* og *halskraver* fra Lüneburg og Mecklenburg. De er jævnt udbredt og indgår oftest i kombination med nordiske smykker.

De importerede bronzegenstande indgår således i de lokale gravmiljøer på lige fod med de hjemlige produkter, og antallet af dem er meget lille.

6. Afslutning – et tolkningsforslag

Allerede i senneolitisk tid ses en stor ensartethed i hele Mellem- og Nordeuropa. Den giver sig især til kende gennem en kompleks samfundsstruktur afspejlet i gravskikken og i omgangen med metallerne. Fænomenet tolkes af nogle som resultatet af en ny og omfattende ideologi, hvori selve anvendelsen af de tidlige metaller indgår som både mål og middel (43). I per. II i ældre bronzealder er der tilsyneladende stadig tale om en stor ensartethed, både indenfor mindre regioner, som det netop er vist, ligesom flere træk peger på en større ideologisk kontakt og sammenhæng med fjernere områder. Det drejer sig f.eks. om den forskellige karakter, som henholdsvis kvinde- og mandsgravene udviser. På nogle ungarske gravpladser fra ældre bronzealder ses det samme forhold som i Norden, nemlig at gravgodset i mandsgravene afspejler en langt større kompleksitet indbyrdes og flere og mere udadvendte funktioner end gravgodset i kvindegravene, som synes mere lokalt orienteret (44).

Den traditionelle opfattelse er, at råstoftilførslen til Norden i per. II hovedsagelig har været vestlig orienteret og formidlet gennem områder som Slesvig-Holsten (45). Dette falder fint i tråd med de her foreliggende undersøgelser, hvor det østlige Sydslesvig og det sydøstlige Sønderjylland afspejler langt den største bredde i gravgodsets variation.

Mod slutningen af ældre bronzealder, i det tidsrum, som svarer til per. III, ses flere steder i Europa (bl.a. Ungarn og England) den samme tendens som i Norden mod en større lokal bundethed og en større grad af regionalitet indenfor bronzeproduktionen og distributionen. Det afspejles især indenfor en genstandsgruppe som smykkerne. Der er således tilsyneladende heller ikke her kun tale om et nordisk fænomen. Selvom den organiserede eksterne metaltilførsel nødvendigvis stadig må have eksisteret, ændres karakteren af de mere interne kontakter åbenlyst.

Et eksempel på den langsommelighed, hvormed nye ideologiske aspekter over lange afstande nu spredes, kunne være indførelsen af ligbrændingsskikken, som i Norden er præget af en usædvanlig træghed og med et hav af overgangsformer, som ikke kendes fra de samtidige europæiske urnemarkskulturer.

En følge af den store ensartethed – både ideologisk og socialt – kan kun være en stor og effektiv grad af organiseret kontakt, som bl.a. udtrykkes gennem handelen med bronzer. Det må understreges, at den store ensartethed selvfølgelig først og fremmest gælder de ideologiske og sociale aspekter af samfundet. Der er givetvis tale om forskellige økonomiske betingelser for eksempelvis det ungarske og det nordiske samfund – især med hensyn til adgangen til bronzen.

Det store problem i forbindelse med diskussionen omkring råstoftilførslen er stadig spørgsmålet om de nordiske modydelser. Selvom det ikke kan betragtes

som en dækkende løsning på problemet, kan det baltiske (og dermed det nordiske) rav have spillet en vis rolle i den forbindelse. Ravet indtager en prestigerolle i de mellemeuropæiske grave på grund af dets utilgængelighed (46), mens det i Norden har en anden position. Der findes næsten intet rav i gravene i det her behandlede område, og det indgår under ingen omstændigheder med en særlig funktion i gravgavekombinationen. Vi kan derfor kun bekræfte tidligere fremsatte formodninger om, at sideløbende med en stigende interesse for at lade rav indgå i gravene i Mellemeuropa ses en klar faldende mængde af rav i de nordiske grave (47).

Vi vil forsøge at anskue denne udvikling i kommunikationen og samfundsstrukturen med inddragelse af det erhvervsøkonomiske aspekt.

I sit arbejde om handelen og metallets betydning generelt i Europa hævder Sherratt (1976) bl.a., at den nye metalteknologi i sig selv ikke er en uafhængig revolutionerende faktor. Den indgår derimod i et allerede eksisterende netværk af handelsforbindelser, hvis forudsætninger og udvikling skal relateres til langvarige økonomiske og sociale processer (48).

Adskillige faktorer peger på en gradvis udvikling i erhvervsøkonomien i løbet af bronzealderen mod en intensivering af agerbruget. En ændring fra pastoralisme til et blandet subsistensgrundlag er foreslået for Sydenglands vedkommende (49), hvor den hævdes at falde tidsmæssigt sammen med en ændring i udvekslingsstrukturen fra tidlig til mellemste bronzealder (50).

Flere faktorer peger også herhjemme på en gradvis udvikling i erhvervsøkonomien i løbet af bronzealderen mod en mere intensiv landbrugsform. K. Kristian-

sen mener, at denne intensivering af agerbruget foregår i løbet af per. III, samtidig med at kvindens ideologiske funktioner ændres og stiger i betydning, som det netop ses både i gravgodset og i depoterne (51).

Ifølge nye pollenanalytiske undersøgelser fra bl.a. Bundsø og Abkjær moser, henholdsvis på Als og i det sydøstlige Sønderjylland, er der belæg for, at en ændring i vegetationen skyldes en intensiveret udnyttelse af kulturlandskabet hen mod slutningen af ældre bronzealder (52). Det er påfaldende, at ændringen i pollen-diagrammerne netop i disse områder er meget markant, til forskel fra f.eks. Fuglsø mose på Djursland, hvor ændringen foregår mere glidende. Både på Als og i det sønderjyske område, er der jo netop ad arkæologisk vej påvist et skift mod meget dominerende kvindegravstraditioner. Det er således fristende at kæde den generelle strukturændring fra per. II til III, i form af en større regionalitet og centralisering indenfor mindre områder, sammen med den gradvise erhvervsøkonomiske ændring.

I per. II må man forestille sig, at de områder, som er præget af en gravsammensætning af mandsgrave med stor variationsbredde og kompleksitet, fungerer som formidlere af kommunikationen med de sydlige metalleverandører. Erhvervsøkonomien er formodentlig baseret på en forholdsvis ekstensiv strategi og en deraf følgende spredt bebyggelse. Med den spredte bebyggelse vokser behovet for at demonstrere samhørighed, og dermed opstår en ensartethed i gravgodset over store områder. Det afspejler de omfattende ideologiske kontakter mellem samfund med en temmelig ensartet økonomi. Enkelte områder, som præges af en helt anden ideologisk struktur, f.eks. Fyn med dens kvindedominerede gravgods, har måske en anden og mere blandede økonomi. Den tætte kontakt mellem regionalområderne er social og ideologisk, men kan ligeledes være

baseret på udveksling af mere subsistensprægede produkter som f.eks. huder og korn.

I per. III ses en generel større intern regional bundethed, men kontakterne udadtil er stadig tilstede og passerer gennem de stadig meget komplekse mandsgravsområder. Den interne ideologiske markering er i visse regionalområder især udtrykt gennem kvindegravene og kan måske sættes i forbindelse med en intensivering af agerbruget og en deraf følgende større bofasthed i disse områder. Der er ikke tale om nogen bebyggelsesmæssig centrering, hvilket måske øger behovet for ideologisk markering indenfor et mindre socialt samhørende område. Andre områder, der stadig er præget af mandsgrave, afspejler måske en anden økonomi, og forskellen til naboregionerne markeres bl.a. gennem forskelle i gravskik og de dermed forbundne ritualer. Forskellen mellem de kvindegravsprægede og de mandsgravsprægede områder er meget markant på dette tidspunkt.

Den interregionale kontakt mindskes og det ensartede indtryk af hele undersøgelsesområdet forsvinder. Det kan måske tyde på en kontakt, der nu er mere baseret på erhvervsøkonomi og dermed produktionsmæssige forskelle end i per. II.

Kort sagt kan udviklingen skitseres som følgende: Per. II er præget af en stor ensartethed med omfattende materielle, men også ideologiske kontakter mellem forskellige regioner baseret på en stort set ensartet økonomi med indbygget mobilitet. I løbet af overgangen til per. III ændrer visse områder subsistensstrategi, og der opstår dermed økonomiske forskelle områderne imellem. I takt med dette indskrænkes den ideologiske tilkendegivelse af samhørighed også til kun at gælde det enkelte regionalområde, og den interregionale kontakt er i højere grad materiel end social og ideologisk, baseret på at udnytte de produktionsmæssige forskelle.

De regionale områders størrelser berettiger ikke til en tolkning af dem som f.eks. territorieafmærkninger for mindre enheder. Deres struktur og holdning til anvendelsen af bronzer kan måske snarere begrundes i en bred erhvervsøkonomisk sammenhæng, som bl.a. kan sættes i forbindelse med kommunikation, udveksling og evt. bronzeproduktion på forskellige niveauer. Denne struktur udvikler sig forskelligt og gradvist i relation til de generelle erhvervsøkonomiske ændringer, der sker i løbet af bronzealderen.

Udvekslingen kan være allianceskabende – man kan være afhængig af hinanden på forskellige planer: Substensmæssigt, socialt, ideologisk, religiøst og informationsmæssigt. Udviklingen i ældre bronzealder afspejles bl.a. ved en vekslen mellem forskellige af disse planer i relation til geografiske enheder af varierende omfang. Men udvekslingen er ikke alene determinerende for samfundets organisation og udvikling, den må relateres til udviklingen i den primære produktion og ideologien (53).

Noter

1. Brøndsted 1966, s. 91.
2. Renfrew 1970. Der refereres her til artiklens efterfølgende kommentarer af bl.a. L. Klejn, hvor emnet for diskussionen især koncentrerer sig om, hvorvidt handelen determinerer udviklingen i det sociale system, eller om handelen er et resultat af en bestemt social udvikling.
3. Bradley 1980, s. 60. Efter Friedman og Rowlands 1978.
4. F.eks. i Kristiansen 1982.
5. Pearsson 1982 og Hodder 1982.
6. Det anvendte kildemateriale er tilvejebragt ved brug af E. Aner og K. Kerstens landsdækkende registreringer 1977, 1978, 1979 og 1981. Amterne Århus, Skanderborg, Vejle, Ribe og Haderslev var endnu upublicerede, men manuskriptet blev venligst stillet til vor rådighed af Professor Dr. K. Kersten.
7. Principal koordinatanalysen blev gennemført med stor og venlig hjælp fra lektor T. Madsen, Moesgård. Se iøvrigt Doran og Hod-

son 1975. Som variabler indgik alle bronzegenstande, men naturligvis kun fra de sikre sluttede fund.

8. Grupperne bliver i artiklen benævnt ved deres geografiske beliggenhed. Områderne kaldes: østlige Midtjylland, sydøstlige Midtjylland, Vestjylland, nordvestlige Sønderjylland, sydøstlige Sønderjylland, Als, østlig Sydslesvig, frisiske øer og Fyn.
9. For en uddybning af resultaterne og baggrunden for grupperne henvises til Asingh og Rasmussen 1984 og 1986.
10. Aner og Kersten 1977, 1978, 1979 og 1981. Bronzegenstandenes ornamentale karakteristika er først registreret sognevist, hvorefter herreder og til sidst amter er stykket sammen ud fra sognenes geografiske beliggenhed.
11. Katalogmaterialet over Skanderborg, Århus, Vejle og Ribe amter er endnu ikke publiceret, og de tilhørende oldsagstegninger derfor stadig under udførelse og ikke tilgængelige.
12. Til vurdering af hver enkelt genstandstypes udbredelse er anvendt isaritmekort. Korttypen har den store fordel, at den udjævning af fundplottene, som sker under kortets tilblivelse medfører en større overskuelighed. Områdernes relative forskel i fundtæthed træder derfor tydeligt frem, således at sammenligningen lettes, Asingh og Rasmussen 1984, s. 26ff samt Malmer 1957. Vurderingen af fænomenernes rumlige variation tager udgangspunkt i en sammenligning med den generelle udbredelse og fundtæthed af gravene i de to perioder.
13. De store kvindesmykker – halskrave og bælteplader – er kvindegravsindikatorer i per. II.
14. Der kan være tale om, at de samme ornamentikelementer går igen på alle genstandene i et gravudstyr, og/eller at der iagttages en bestemt rækkefølge i visse ornamentikelementers optræden.
15. De fynske fuldgrebssværd fra per. II stammer ifølge Ottenjahn fra 3 forskellige værkstedskredse, hvoraf ingen er beliggende på Fyn, Ottenjahn 1969.
16. F.eks. med timeglasfigurer udfyldte bånd, der forbinder de løbende spiraler på en kompliceret måde. Derved virker ornamentikken på de enkelte genstande tættere og mere varieret dekoreret end på de fynske. Bueornamentet genfindes også på områdets få kegleutuli.
17. Der er især tale om udfyldte bånd, som snor sig mellem spiraler, og koncentriske cirkler. Også her ses buerækker.
18. På grund af at fortidsminderegistreringen i området først begyndte i 1920, Ebbesen 1985.
19. Det drejer sig især om bøjlenåle med gennembrudt, bladformet bøjle.

20. Rhombisk fæsteknap med en rhombisk eller rund midtertorn indenfor 8 cirkler ordnet efter den rhombiske form. Hel eller tilnærmelsesvis lukket fæstebue i skulderpartiet, der er udført i gennembrudt ornamentik.
21. Armbåndene er ornamenteret med et skakbrædt-lignende mønster på den horisontalt riflede overflade.
22. Ornamentikken består af skiftevis skråt, vertikalt og horisontalt stillede stregbundter.
23. Ornamentikken består af stjernemønstre i kombination med sildebensmønstre – begge typiske ornamentikelementer i per. III. Udformningen af ornamentikken kan variere meget mellem de forskellige genstande.
24. I det sydengelske område opfattes våben som prestigeobjekter, produceret indenfor et specialiseret erhverv.
25. Det antages, at jo mere komplekst et områdes gravmateriale fremstår, jo flere sociale funktioner er der udtrykt i gravene. Det samme er gjort gældende for de danske depotfund, Levy 1982.
26. Ellison 1980.
27. Shennan 1982.
28. Kun 9% stammer fra gravfund. De resterende 91% er fra depotter og enkeltfund, hvoraf sidstnævnte kategori er langt den største, Asingh og Rasmussen 1984.
29. Kersten og La Baume 1958.
30. Det drejer sig især om visse smykke- og bøjlenålstyper, der har nære paralleller i sydtyisk højgravskultur, Torbrügge 1959.
31. F.eks. Hundt 1978.
32. Struve 1971 s. 71 (kort).
33. Asingh og Rasmussen 1984, s. 93ff.
34. Kristiansen (1978) nævner, at en del af de nordiske ottekantssværd kan være kopier af importerede sværd.
35. Cowen 1955.
36. Brøndsted (1966, s. 114) anvender begrebet »umøntede penge« i forbindelse med tolkningen af guldspiralerne som betalingsmiddel – jf. de afklippede ender. Randsborg (1974) vurderer i sine tolkninger af rigdomsfordeling værdien af bronze i forhold til guld som 1:10.
37. Asingh og Rasmussen 1984, s. 93ff.
38. Brøndsted 1966, s. 114.
39. Asingh og Rasmussen 1984.
40. Udformningen og ornamentikken peger mod sydtyisk højgravskultur, der menes at have deltaget i distributionen af bl.a. guld til Norden i per. II, Kristiansen 1978.
41. Aner og Kersten 1979, Bd.V.
42. Hansen 1973.
43. Shennan 1982.
44. Shennan 1982.
45. Kristiansen 1978, s. 167.
46. Shennan 1982a.
47. Shennan 1982a. Den rige forekomst af rav i de vestdanske enkeltgrave er kendt. Måske er det et led i den netop skitserede udvikling, når ravforekomsten i ældre bronzealders grave i det her behandlede område betragtes: I per. I udgør grave med rav 14,5% af det samlede antal grave, i per. II 4,5% og i per. III 1%. Med ravforekomsten menes, at rav under en eller anden form (enten som perler, uforarbejdede ravklumper eller som indlægninger på bronzegenstande) er til stede. Endvidere ses det, at den samlede mængde rav pr. grav (f.eks. antallet af perler) daler væsentligt fra per. I til III.
48. Sherratt 1976, s. 557.
49. Fleming 1971.
50. Ellison 1980.
51. Kristiansen 1984, s. 95.
52. Åby 1986, s. 29.
53. Manuskriptet til nærværende artikel er afsluttet i 1985.

Litteratur

- Aner, E. og K. Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit des Nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Bd. III, IV, V og VI. Neumünster 1977-87.
- Asingh, P. og M. Rasmussen: Regional variation i ældre bronzealder. En undersøgelse af oldsagsinventarets struktur i grave, mark- og mosefund i Midt-, Syd- og Sønderjylland og Sydslesvig samt på Fyn. Upubliceret hovedfagsspeciale, Forhistorisk Arkæologisk Institut, Moesgård. Aarhus 1984.
- Asingh, P. og M. Rasmussen: Regional variation i ældre bronzealder – udtrykt gennem gravfundne bronzer i Sydvestdanmark og Sydslesvig. Beretning fra det 4. nordiske bronzealder-symposium på Isegran 1984. Varia. Oslo 1986.
- Bradley, R: Subsistence, exchange and technology. -A social framework for the bronze age in southern England c. 1400-700 BC. I: Baret og Bradley (eds). The British later bronze age. BAR. Oxford 1980.
- Brøndsted, J.: Danmarks oldtid, Bd. II. Bronzealderen, Kbh. 1966.
- Cowen, J.D.: Eine Einführung in die Geschichte der bronzener Griffigungenschwerter in Süddeutschland und den angrenzenden

- Gebieten. BRGK 36. Berlin 1955.
- Doran, J.E. og F.R. Hodson: Mathematics and computers in archaeology. Edinburgh 1975.
- Ebbesen, K.: Fortidsminderegistrering i Danmark. Fredningsstyrelsen. Kbh. 1985.
- Ellison, A.: Settlements and regional exchange: A case study. I: Barrett og Bradley (eds). The British later bronze age. BAR. Oxford 1980.
- Fleming, A.: Territorial Patterns in Bronze Age Wessex. P.P.S. 37. Cambridge 1971.
- Fleming, A.: Models for the development of the Wessex culture. I: Renfrew, C. (ed). The explanation of cultural change. 1973.
- Friedman, J. & M. Rowlands (eds): The evolution of social systems. London 1978.
- Hansen, U.L.: Glas fra danske oldtidsfund. Kbh. 1973.
- Hodder, I. (ed): The spatial organisation of culture. Cambridge 1978.
- Hodder, I.: Symbols in action. Cambridge 1982.
- Hundt, H.J.: Die Rohstoffquellen des europäischen Nordens und ihr Einfluss auf die Entwicklung des nordischen Stils. Bonner Jahrbücher 178. Bonn 1982.
- Kersten, K. og D. La Baume: Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln. Neumünster 1958.
- Kristiansen, K.: The consumption of wealth in bronze age Denmark. I: Kristiansen og Paludan-Müller (eds). New directions in scandinavian archaeology. Kbh. 1978.
- Kristiansen, K.: Kriger og Høvding i Danmarks bronzealder. I: Struktur och förändring i bronsålderns samhälle. Rapport från det tredje nordiska symposiet för bronsåldersforskning. Lund 1982.
- Kristiansen, K.: Ideology and material culture: An archaeological perspective. I: Spriggs, M. (ed). Marxist perspectives in archaeology. Cambridge 1984.
- Levy, J.E.: Social and religious organization in bronze age Denmark. An analysis of ritual hoard finds. BAR. Oxford 1982.
- Malmer, N.P.: Pleionbegreppets betydelse för studiet af förhistoriska innovationsförlopp. Finska Fornminder 58. Helsingfors 1957.
- Ottenjahn, H.: Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit. Römisch-Germanische Forschungen 30. Berlin 1969.
- Pearson, M.P.: Mortuary practices, society and ideology: An ethnoarchaeological study. I: Hodder (ed). Symbolic and structural archaeology. Cambridge 1982.
- Randsborg, K.: Befolkning og social variation i ældre bronzealder Danmark. KUML. Aarhus 1974.
- Renfrew, C.: Trade and culture process in prehistory. Current anthropology, vol. 11, nr. 2. Chicago 1970.
- Renfrew, C.: Trade as action at a distance: Questions of integration and communication. I: Sabloff, J.A. og Lamberg Karlovsky, C.C. (eds). Ancient civilisation and trade. New Mexico 1975.
- Rowlands, M.: The archaeological interpretation of prehistoric metalworking. World Archaeology vol. 3. London 1971.
- Rowlands, M. Modes of exchange and the incentives for trade, with reference to later European prehistory. I: Renfrew, C. (ed). The explanation of cultural change. London 1973.
- Rowlands, M.: Kinship, alliance and exchange in the European bronze age. I: Barrett og Bradley (ed). The British later bronze age, BAR. Oxford 1980.
- Shennan, S.: From minimal to moderate ranking. I: Shennan og Renfrew (eds). Ranking, resource and exchange. Cambridge 1982.
- Shennan, S.J.: Ideology, change and the European early bronze age. I: Hodder, I. (ed). Symbolic and structural archaeology. Cambridge 1982.
- Shennan, S.J.: Exchange and ranking: The role of amber in the earlier bronze age of Europe. I: Shennan og Renfrew (eds). Ranking, resource and exchange. Cambridge 1982a.
- Sherratt, A.: Resources, technology and trade: An essay in early European metallurgy. I: Sieveking, G., Longworth, I. og Wilson, K.E. (eds). Problems in economic and social archaeology. London 1976.
- Sherratt, A.: Mobile resources: Settlement and exchange in early agricultural Europe. I: Shennan og Renfrew (eds). Ranking, resource and exchange. Cambridge 1982.
- Struве, K.V.: Die Bronzezeit Periode I-III. Neumünster 1971.
- Torbrügge, W.: Die Bronzezeit in Bayern. Stand der Forschung zur relativen Chronologie. BRGK. Berlin 1959.
- Åby, B.: Norddjurslands landskabsudvikling gennem 7000 år belyst ved pollenanalyse og bestemmelse af støvindhold i højmosetørv. Fortidsminder og kulturhistorie. København 1985.
- Åby, B.: Pollenanalytiske undersøgelser i Abkjær mose, Sønderjylland og Grevindens mose, Næsbyholm Storskov. Fredningsstyrelsens Rapport B10. København 1986.
- Åby, B.: Trees as anthropogenic indicators in Regional pollen diagrams from eastern Denmark. I: K.-E. Behre (ed.): Antropogenic indicators in Pollen Diagrammes. Rotterdam 1986.